
Herwaardering van Grotius' *De satisfactione*

R.P. Hoogenboom

Abstract

Grotius refuted Socinus' attack on the Reformed theory of satisfaction in his *De satisfactione*, which contains a translation of the doctrine of satisfaction into a legal framework, but it was not understood by everyone. On its surface and within the broader context of *De satisfactione*, Grotius' statements about punishment demanded by the common good and the *relaxatio* of the law, have been misinterpreted to say that Grotius deviated from the orthodox theory of satisfaction. A close analysis of *De satisfactione*, however, shows that Grotius is closely aligned with Reformed doctrine of satisfaction. As an Arminian Grotius only deviates from the later formulated Canons of Dort about the extent of the atonement.

---

1. Inleiding

De gereformeerde verzoeningsleer kan als volgt worden samengevat: Jezus heeft door zijn lijden en sterven verzoening tot stand gebracht door plaatsvervangend de eeuwige dood als straf op de zonde te voldoen en daardoor is er vergeving van zonden. Tegen deze 'satisfactieleer', ook wel aangeduid als 'verzoening door voldoening', zijn in de loop der eeuwen allerlei weerstanden geweest. In alle scherpste zijn die weerstanden reeds door Faustus Socinus (1539-1604) onder woorden gebracht. In zijn hoofdwerk *De Jesu Christo Servatore* stelt hij twee hoofdvragen aan de genoegdoening door Christus, namelijk (1) is genoegdoening *nodig?*, en (2) is genoegdoening *mogelijk?*

Hugo de Groot (1583-1645) schreef een reactie op Socinus' boek met als titel *Defensio fidei catholicae de satisfactione Christi adversus Faustum Socinum Senensem*, oftewel: Verdediging van het algemene geloof aangaande de genoegdoening van Christus tegen Faustus Socinus uit Siena, hierna weergegeven als *De satisfactione*.¹ Hugo de Groot, veelal aangeduid met zijn gelati-

---

1 Voor dit artikel baseer ik me op de tekstkritische editie: Hugo Grotius, *Defensio fidei catholicae de satisfactione Christi adversus Faustum Socinum Senensem*, onder redactie van Edwin Rabbie, vertaald door Hotze Mulder, Assen/Maastricht 1990. Dit betreft een paralleleditie met op de linker(even)pagina de oorspronkelijke Latijnse tekst en op de rechter(oneven)pagina de Engelse vertaling. Bij paginaverwijzingen geef ik de paginanummers van zowel de Latijnse als de Engelse tekst.

niseerde naam Grotius, leverde met zijn boek een belangrijke bijdrage aan het debat rond de verzoening. Nieuw is vooral de wijze waarop God volgens Grotius gezien moet worden inzake het straffen bij de genoegdoening. Behalve deze veelal positief gewaardeerde bijdrage aan het debat is het overheersende beeld echter dat Grotius als arminiaan afwijkt van de gereformeerde satisfactieleer. De straf die Christus voldoet zou bij Grotius niet retributief (vergeldend) van karakter zijn, maar vooral een afschrikwekkend voorbeeld ter voorkoming van toekomstige zonden. Bovendien zou Christus niet voor alle zonden gestorven zijn.

Deze interpretatie komen we bijvoorbeeld tegen bij John Owen (1616-1683) in zijn boek *The Death of Death in the Death of Christ* (1647), maar ook in allerlei andere werken in de 17de eeuw. Baanbrekend is echter een hoofdstuk van Ferdinand Christian Baur over Grotius in zijn (Duitstalige) boek *Die Christliche Lehre von der Versöhnung* (1838) dat door de Engelse vertaling in 1852 in het toonaangevende tijdschrift *Bibliotheca sacra* invloedrijk is geworden.² Baur stelt daarin dat volgens Grotius de noodzaak van Jezus' dood niet gegrond is in de natuur van God zelf, niet in het idee van absolute rechtvaardigheid, waardoor zonde, schuld en straf onafscheidelijk met elkaar verbonden zijn, maar alleen in de uiterlijke relatie die God als heerser tot de mensen heeft. De interpretatie van Baur werd zo invloedrijk, omdat zij door Frank Foster werd overgenomen in de aantekeningen bij zijn Engelse vertaling van *De satisfactione* in 1889. We vinden de consequenties van deze interpretatie van Grotius onder andere bij bekende theologen als Berkouwer en Bavinck, maar ook G.A. van den Brink volgt dit spoor in zijn dissertatie *Tot zonde gemaakt*.³

In het kader van mijn masterscriptie voor de master Gemeentepredikant aan de PThU heb ik onderzoek gedaan naar Grotius' boek *De satisfactione*. Het onderzoek betreft een nauwkeurige analyse van wat Grotius exact geschreven heeft in *De satisfactione* in relatie tot Socinus' aanval op de gereformeerde satisfactieleer. Ook heb ik daarbij de receptie van Grotius' gedachtegoed over de verzoening door John Owen onderzocht. In dit artikel geef ik een overzicht van de belangrijkste bevindingen en conclusies uit mijn onder-

---

2 Dit inzicht is gebaseerd op hoofdstuk 3 uit de ongepubliceerde dissertatie van Garry Williams, 'A Critical Exposition of Hugo Grotius's Doctrine of the Atonement in *De Satisfactione Christi*', University of Oxford 1999.

3 Zie paragraaf 5.

zoek. De belangrijkste conclusie is dat Grotius in *De satisfactio*ne wat de genoegdoening betreft niet afwijkt van de gereformeerde verzoeningsleer.⁴

2. Faustus Socinus en de noodzaak en de mogelijkheid van de genoegdoening

Aangezien Grotius' *De satisfactio*ne een reactie was op Socinus, verdiepen we ons eerst in wie Faustus Socinus was en welke theologische positie hij innam. Socinus werd geboren in 1539 in Siena (Italië) en overleed in 1604 in Luslawice (Polen). Hij kwam uit een familie van juristen met heterodoxe ideeën en was ook zelf geschoold als jurist. Beslissende inzichten heeft Faustus vooral opgedaan van zijn oom Laelius Socinus (1525-1562), die contacten onderhield met Calvijn, Bullinger en Melanchthon. In zijn eigen werk vermengde Faustus het juridische, theologische en ethische gedachtegoed van zijn familie, maar hij creëerde met deze elementen zijn eigen kenmerkende synthese.

Socinus ontkende de drie-eenheid van God. Jezus was volgens hem niet God de Zoon, maar was op aarde om de mensen te overtuigen een moreel leven te leiden en hen aan te moedigen tot zo'n leven door het perfecte voorbeeld te geven. Als mensen echt proberen zo te leven, zal God hun zonden vergeven en hun het eeuwige leven schenken. Socinus wilde laten zien dat religie een kwestie van keuze was en dat mensen beslissingen konden en moesten nemen over hun geloof en over de gevolgen van zo'n geloof voor het dagelijkse leven. Het christendom is volgens Socinus een religie die de menselijke verantwoordelijkheid en de vrijheid van keuze serieus neemt.

Socinus schreef zijn hoofdwerk *De Jesu Christo Servatore* naar aanleiding van een gesprek met de Franse hugenotenpredikant Jacques Couet (Covetus) rond 1576 in Bazel. Hun mondelinge debat over de noodzaak van Christus' dood om te voldoen aan de goddelijke gerechtigheid werd schriftelijk voortgezet. Socinus voltooide zijn bijdrage in 1578, maar het duurde uiteindelijk tot 1594 voordat zijn boek in Polen gedrukt werd. Het boek bestaat uit vier delen, waarvan in het kader van Grotius' reactie met name het derde deel

---

4 Voor details verwijs ik naar mijn masterscriptie: Robert P. Hoogenboom, *Recht doen aan verzoening, Een onderzoek naar de noodzaak en de mogelijkheid van de genoegdoening bij Grotius in zijn De satisfactio*ne, bij zijn gesprekspartner Socinus en bij hun latere opponent Owen, in het licht van de vragen die Sonneveld stelt aan het model van verzoening door vol-doening, masterthesis systematische theologie PThU Amsterdam 2021: <https://theoluniv.ub.rug.nl/424/>.

relevant is.⁵ In deel 3 formuleert Socinus namelijk zijn eigen argumenten en bewijzen die het idee weerleggen dat Christus door zijn dood genoegdoening schonk aan de goddelijke gerechtigheid. Volgens Socinus is Christus' dood geen *satisfactio*: genoegdoening is in de eerste plaats niet nodig en in de tweede plaats niet mogelijk.

Socinus' argumentatie dat genoegdoening niet nodig is, is vrijwel geheel terug te voeren op zijn stelling dat straffen en vergeving elkaar per definitie uitsluiten. Als een schuld vergeven is, is straffen niet meer aan de orde. Echter ook het omgekeerde is volgens Socinus waar: als er gestraft is, bestaat de verplichting niet meer en is er dus geen vergeving meer nodig. Dat is volgens Socinus precies het probleem bij genoegdoening: er wordt vergeven, nadat Christus ervoor gestraft is. Volgens Socinus kan God zonden zomaar vergeven vanwege zijn generositeit (*liberalitas*). God hoeft ook niet te straffen, want als eigenaar (*dominus*) kan Hij afzien van zijn recht om te straffen. God doet dat ook vanwege zijn generositeit, omdat straffende rechtvaardigheid niet wezenlijk voor God is maar voortvloeit uit zijn wil. Omdat er geen derde in het spel is, wordt er ook niemand anders benadeeld. Socinus redeneert hier volgens de principes van het privaatrecht. Daarbij wordt schuld gezien als een contract in een een-op-eenrelatie en is er geen sprake van vergelding, maar van vergoeding.

Voor de stelling dat genoegdoening niet mogelijk is, brengt Socinus op hoofdlijnen twee argumenten in. Het eerste argument is dat het onrechtvaardig is om Christus als onschuldige te straffen. In de tweede plaats is volgens Socinus plaatsvervanging onmogelijk. Plaatsvervanging is volgens hem onmogelijk omdat Christus onvoldoende met ons mensen verbonden is. Bovendien zou Christus maximaal voor één persoon genoegdoening kunnen geven. Ten aanzien van het ondergaan van de eeuwige dood als straf voor de zonde geldt volgens Socinus dat een lijfstraf in tegenstelling tot een geldstraf niet overdraagbaar is en verder dat Christus korter en minder zwaar heeft geleden. Socinus rekent dus hierbij volgens de principes van de aritmetische proportionaliteit: er geldt een rekenkundige gelijkheid waarbij Christus precies hetzelfde moet lijden als wat één mens verschuldigd is om als plaatsvervanger te kunnen optreden.

3. Grotius en de context van *De satisfactione*

Grotius was net als Socinus jurist, maar ook taalkundige, historicus en theoloog. Tijdens zijn leven raakte Grotius langzamerhand betrokken bij de ker-

---

5 Alan W. Gomes, *Faustus Socinus' de Jesu Christo Servatore*, deel III *Historical Introduction, Translation and Critical Notes*, Pasadena 1990.

kelijke strijd in de periode van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Hij had nauwe contacten met Johan van Oldebarnevelt en koos partij voor de remonstranten. In 1618 kwam de godsdienst-politieke strijd tot een climax: op 29 augustus werden Van Oldenbarnevelt en Grotius gevangengenomen en op 13 november kwam de Synode van Dordrecht voor het eerst bij elkaar. In 1619 volgde op 13 mei de onthoofding van Van Oldenbarnevelt en Grotius werd begin juni naar slot Loevestein gebracht om daar zijn 'eeuwige' gevangenisstraf uit te zitten. Op 22 maart 1621 ontsnapte hij echter op een spectaculaire wijze in een boekenkist.

Grotius was de remonstrantse zaak toegedaan. Behalve het delen van opvattingen over verdraagzaamheid en vroomheid was hij een voorstander van de vrije wil en de voorwaardelijke uitverkiezing en verwerping. Grotius verdedigde de vijf artikelen van de Remonstrantie van 1610 in onder andere zijn boek *Ordinum pietas* (1613). Ook betuigde hij zijn grote instemming met de door Episcopius in 1621 opgestelde confessie van de remonstranten. Zijn wijze van theologie beoefenen kenmerkt zich door een humanistische insteek. Zo zet hij in zijn exegetische mede door zijn filologische scholing Erasmus' werk voort.

De remonstranten werden verdacht van socinianisme. Waarschijnlijk ligt hierin de aanleiding voor Grotius om over de genoegdoening te schrijven en specifiek te reageren op het hoofdwerk van Socinus. Met zijn reactie op Socinus' boek *De Jesu Christo Servatore* kon hij zijn kwaliteiten als jurist en filoloog laten zien, maar zichzelf ook meer acceptabel maken voor de contraremonstranten. Tevens wilde Grotius waarschijnlijk zijn eigen reputatie oppoetsen, die een deuk had gekregen na zijn scherpe verdediging van Van Oldenbarnevelts godsdienstpolitiek in zijn boek *Ordinum pietas*.

Als Grotius in 1614 *De satisfactione* schrijft is het al tien jaar geleden dat Socinus overleden is. Er is dus geen sprake van een directe dialoog tussen Grotius en Socinus. Voordat Grotius tot publicatie overgaat, legt hij het manuscript eerst voor aan contraremonstranten als Antonius Walaeus, Antonius Thysius en Johannes Polyander en aan de remonstrant Simon Episcopius. Uiteindelijk wordt in augustus 1617 *De satisfactione* gedrukt en verschijnen de eerste exemplaren in september 1617.

4. Analyse van *De satisfactione*

4.1 Hoofddlijn van *De satisfactione*

De satisfactione bestaat uit tien hoofdstukken die kunnen worden opgedeeld in drie clusters. In het eerste hoofdstuk geeft Grotius een uiteenzetting van de katholieke leer omtrent de genoegdoening van Christus op basis van het getuigenis van de Schrift. De katholieke leer betreft hier de leer zoals de kerk die altijd en overall heeft uitgedragen.

Het tweede cluster van vijf hoofdstukken bevat veel juridische argumentatie. Grotius start daarbij met wat volgens hem de kern van het probleem is, namelijk dat Socinus God uiteindelijk vooral als beledigde partij, eigenaar en schuldeiser ziet en niet als regeerder. Vervolgens duidt Grotius de handeling van God bij de genoegdoening als een rechtshandeling, waarbij God de wet versoepelt ten aanzien van de persoon die de straf ondergaat. Daarna volgen drie hoofdstukken waarin Grotius meer expliciet ingaat op Socinus' argumentatie. Daarbij moet je volgens Grotius eerst nagaan of genoegdoening onrechtvaardig is, dan of genoegdoening nodig is en ten slotte of het Gods bedoeling was om Christus te straffen.

In het laatste cluster van vier hoofdstukken gaat Grotius vooral op een exegetische wijze in op vier concepten die samenhangen met de *satisfactio*, namelijk het afwenden van Gods toorn (*placatio*), bevrijding door de dood van Christus (*redemptio*), het idee van Christus' plaatsvervangende dood (*subrogatio*) en de dood van Christus als een verzoenend offer (*expiatio*).

4.2 Uiteenzetting van de katholieke leer

Grotius start met een uiteenzetting van de katholieke leer omtrent de genoegdoening, zoals afgeleid uit de Schrift en verdedigd door de kerk. Deze leer is volgens Grotius als volgt:

God was door zijn eigen goedheid bewogen om ons uitnemend goed te doen, maar onze zonden, die straf verdienden, stonden dit in de weg. Daarom besloot Hij dat Christus, gewillig en vanwege zijn liefde voor de mensheid, de straf voor onze zonden zou betalen door de zwaarste foltering en een bloedige en schandelijke dood te ondergaan. Zo zou Hij zijn goddelijke rechtvaardigheid bewijzen en zouden wij, door tussenkomst van het ware geloof, bevrijd worden van de straf van de eeuwige dood.⁶

De verschillende elementen in deze omschrijving van de katholieke leer legt Grotius vervolgens uit en hij illustreert die met (de uitleg van) bijbelteksten. Om Grotius' positie te kunnen duiden, zijn met name de volgende elementen van belang.

---

6 *Deus motus sua bonitate ut nobis insigniter beneficeret, sed obstantibus peccatis, quae poenam merebantur, constituit ut Christus volens ex sua erga homines caritate cruciatus gravissimos et mortem cruentam atque ignominiosam ferendo poenas penderet pro peccatis nostris, ut salva divinae iustitiae demonstratione nos intercedente vera fide a poena mortis aeternae liberaremur.* Grotius, *De satisfactione*, 90-91. De vertalingen naar het Nederlands zijn van mijn hand. In de voetnoten geef ik steeds de oorspronkelijke Latijnse tekst.

Allereerst benadrukt Grotius tegenover Socinus dat onze zonden de voorafgaande oorzaak (*causa impulsiva*) zijn van de straf die Christus met zijn dood heeft gedragen. Dat is de betekenis van de uitdrukking dat Christus gestorven is 'voor onze zonden'.⁷ Het betreft een volledige betaling van de straf voor onze zonden. Bij Socinus zijn onze zonden de finale oorzaak: Christus gaat de dood in, zodat degenen die hun levens beteren overtuigd mogen zijn van de kwijtschelding van hun zonden.

Vervolgens toont God bij de genoegdoening zijn rechtvaardigheid. Grotius verwijst hiervoor naar Romeinen 3:25-26. In de periode vóór Christus ging God voorbij aan de zonden. Tegenover dat voorbijgaan staat de demonstratie van Gods rechtvaardigheid, waardoor Hij rechtvaardig blijkt te zijn. Deze rechtvaardigheid van God betreft straf in vergeldende (retributieve) zin:

Eens, toen God de meeste zonden ongestraft liet voorbijgaan, kwam zijn vergelding niet voldoende tevoorschijn. Uiteindelijk toonde Hij daarom hoe rechtvaardig Hij als Vergelder was, toen Hij zijn eigen Zoon zijn bloed wilde laten vergieten, om een zoenoffer te worden voor het menselijk geslacht en om allen te verlossen die ooit in God hadden geloofd of zouden geloven.⁸

Een ander effect van de genoegdoening is de straffeloosheid (*impunitas*) van de mens: de straf is op Christus gelegd en dat betekent voor ons vergeving van zonden en vrijspraak van de straf in het oordeel.

4.3 Godsbeeld bij het straffen

Na de uiteenzetting van de katholieke leer van de kerk gaat Grotius vanaf hoofdstuk 2 de tegenwerpingen van Socinus weerleggen. Volgens Grotius moet God als het om het straffen gaat, beschouwd worden als regeerder (*rektor*). Hoewel Socinus niet ontkent dat God soeverein is, is zijn grote misvatting volgens Grotius dat hij God bij het straffen als beledigde partij (*pars offensa*), schuldeiser (*creditor*) en eigenaar (*dominus*) aan elkaar gelijkstelt. God zou bij de genoegdoening dan als een absolute eigenaar betaling eisen

7 Grotius onderbouwt dit met veel voorbeelden uit de Schrift: de woorden *huper* (Grieks), *pro* (Latijn) en *min* (Hebreeuws) verbonden met lijden slaan volgens Grotius altijd op een voorafgaande oorzaak. Ook de vele teksten over het bloed en het kruis van Christus ondersteunen dit.

8 *Olim cum Deus pleraque peccata impunita transmitteret, non satis apparebat ipsius τὸ ἀνταποδοτικόν. Tandem ergo ostendit quam iustus esset ἀνταποδότης, cum filium suum voluit hoc nomine sanguinem fundere, ut placamen fieret humani generis redimeretque omnes eos qui umquam credidissent aut essent in Deum credituri.* Grotius, a.w., 118-119.

omdat Hij beledigd is en om een tekort bij zichzelf aan te vullen. Volgens Grotius moeten de rollen van beledigde partij, schuldeiser en eigenaar echter nadrukkelijk onderscheiden worden.

Hoewel God terecht een beledigde partij genoemd wordt, ontkent Grotius dat God straf oplegt omdat Hij beledigd is. Beledigd zijn als zodanig geeft geen recht om te straffen. Ook is het niet zo dat God als schuldeiser straft omdat er bij Hem een tekort zou zijn ontstaan door een daad van een schuldenaar. De oorzaak van een straf ligt in de morele verdorvenheid van een daad.

Verder is het recht van een regeerder om te straffen volgens Grotius niet gelegen in zijn absolute eigenaarschap of in zijn recht als schuldeiser. Deze bewering kan volgens hem worden bewezen door te kijken naar de finale oorzaak. Het recht om te straffen is niet gericht op degene die straft, maar is gelegen in het belang voor een gemeenschap. Iedere straf heeft het algemeen belang tot doel, namelijk het behoud van de orde en het stellen van een voorbeeld.

Volgens Grotius moet een regeerder, dus ook God, worden geprezen vanwege zijn rechtvaardigheid, niet omdat Hij straffen kwijtscheldt, maar omdat Hij ze oplegt. Verder is het zo volgens Grotius, dat God als regeerder verplicht is om te straffen, al kan Hij wel versoepeling (*relaxatio*) van de wet toepassen.

4.4 Versoepeling van de wet

Nadat Grotius heeft vastgesteld dat God inzake het straffen beschouwd moet worden als regeerder, behandelt hij in hoofdstuk 3 de rechtshandeling van het straffen zelf. Als het daarover gaat, moeten we het er volgens hem over hebben dat iemand gestraft wordt om straffeloosheid voor een ander te verkrijgen.⁹ Daarvan moet wel de rechtvaardigheid worden aangetoond.

De sanctie of straf van de wet waar het hier over gaat volgt uit Genesis 2:17, namelijk de (eeuwige) dood voor de mens die zondigt. Als God die wet volledig zou uitvoeren, zou er geen enkele zondaar worden gered van de straf van de eeuwige dood. We weten echter dat er voor gelovigen geen verdoemenis is (Rom. 8:1-2). Volgens Grotius is hier geen sprake van afschaffing (*abrogatio*) van de wet zoals Socinus stelt, maar van versoepeling (*dispensatio* of *relaxatio*) van de wet. Bij het versoepelen van de wet heeft God een speciale methode toegepast die Grotius in de volgende hoofdstukken verder uitwerkt. *En passant* weerlegt hij dan ook allerlei argumenten die Socinus heeft ingebracht tegen de genoegdoening.

---

9 Grotius, *a.w.*, 150-151.

In hoofdstuk 4 bespreekt Grotius dat Christus, terwijl Hij onschuldig was, gestorven is voor onze zonden. Dat is volgens Grotius niet onrechtvaardig, omdat bij God geen onrechtvaardigheid is en omdat Christus vrijwillig de straf ondergaan heeft. Verder is plaatsvervangende volgens Grotius mogelijk, omdat Christus voldoende met ons mensen verbonden is. Behalve de lichamelijke band omdat Christus mens geworden is en ons vlees heeft aangenomen, is er een mystieke band: Christus is door God zelf aangewezen als het hoofd van het lichaam. Die mystieke band is vergelijkbaar met het verband tussen een koning en zijn volk en die band is veel sterker dan een lichamelijke band. Dat volgens Socinus een lijfstraf in tegenstelling tot een geldstraf niet door iemand anders kan worden ondergaan verbaast Grotius ten hoogste. Daar zijn vele voorbeelden van bij de volkeren, waarbij slechts de connectie tussen personen voldoende lijkt om te straffen.

De noodzaak dat God Christus in onze plaats straft, is volgens Grotius ook duidelijk. In hoofdstuk 5 werkt Grotius uit dat God onze zonden niet anders kwijt wilde schelden dan door Christus te straffen. Omdat God Christus in onze plaats straft, kan God zijn goedheid (*bonitas*) tonen. Die *bonitas* is van al Gods eigenschappen het meest eigen aan God en Hij is daardoor gezind om ons mensen te helpen en te zegenen, maar dat kan niet als die vreselijke eeuwige straf blijft. Volgens Grotius maakt Socinus ook een fout als hij stelt dat straffende rechtvaardigheid niet in God woont, maar een effect is van zijn wil. Volgens Grotius is het straffen zelf inderdaad een effect van zijn wil, maar de rechtvaardigheid waaraan onder andere de vergelding van de straf ontspringt, is een karakteristiek die wezenlijk is voor God.

De zonden van de mensen, die eeuwige straf verdienen, zijn de oorzaak van Christus' sterven in onze plaats. Behalve een oorzaak is er echter ook een doel, namelijk dat God niet aan de veelheid en de zwaarte van de zonden voorbij wil gaan zonder een voorbeeld te stellen, omdat Hij zo'n hekel heeft aan de zonden. De meest effectieve manier om mensen van zondigen te weerhouden is angst voor straf. Daarom heeft God zeer ernstige redenen om te straffen, vooral als men rekening houdt met zowel de veelheid als de omvang van de zonden.

Vervolgens werkt Grotius in hoofdstuk 6 uit dat het Gods bedoeling was om Christus in onze plaats te straffen. In juridische termen werkt hij uit wat *satisfactio* is. *Satisfactio* betekent vergeving voor de schuldenaar vanwege het ondergaan van de straf door een ander na een bijkomende daad van de regeerder. Die bijkomende daad betreft bij de satisfactieleer de kwijschelding van de zonden door God op grond van de straf die Christus in onze plaats gedragen heeft. De wet eist dat degene die een misdaad begaan heeft, zelf gestraft wordt. *Satisfactio* betekent zo ten aanzien van de wet een versoepeling

(*relaxatio*) of ontheffing (*dispensatio*), ten aanzien van de schuldenaar kwijtschelding. Straf en vergeving sluiten elkaar dus niet uit zoals Socinus stelt en op grond waarvan hij concludeert dat genoegdoening niet nodig zou zijn.

4.5 Placatio, redemptio, subrogatio en expiatio

De controverse rond genoegdoening gaat volgens Grotius niet alleen over het woord *satisfactio*, maar ook over het concept dat daarmee uitgedrukt wordt. Socinus is zich daar volgens Grotius van bewust en ook dat hij daarmee tevens de volgende vier concepten verwerpt: de afwending van Gods toorn door Christus' dood (*placatio*), bevrijding door het bloed van Christus als een prijs voor onze verlossing (*redemptio*), het idee van Christus' plaatsvervangende dood (*subrogatio*) en de dood van Christus als een verzoenend offer (*expiatio*). In het laatste cluster van vier hoofdstukken van *De satisfactione* behandelt Grotius deze vier concepten, waarbij hij vooral op basis van het getuigenis van de Schrift aantoont dat deze concepten dezelfde kracht hebben als *satisfactio*.¹⁰

Grotius haalt Paulus aan die zegt dat Gods toorn geopenbaard is vanuit de hemel tegen alle goddeloosheid en ongerechtigheid van de mensen, omdat zij in hun ongerechtigheid de waarheid geweld aandoen (Rom. 1:18). Volgens Grotius betekent dit dat de mensen willens en wetens rebelleren tegen Gods geboden. Daarvan is niemand uitgezonderd, omdat we allen van nature kinderen van de toorn zijn (Ef. 2:3). Op sommigen blijft de toorn van God (Joh. 3:36). Van anderen wordt Gods toorn weggenomen door Christus' dood, wat volgens Grotius terecht een *placamen* wordt genoemd. De apostel Johannes duidt Christus twee keer op die manier aan (1 Joh. 2:1-2, 4:10), in het Grieks met het woord *hilasmos*. Daaraan moet worden toegevoegd dat Christus door God is aangewezen als een *hilasterion* om door Christus' bloed zijn rechtvaardigheid te demonstreren (Rom. 3:25-26). Christus heeft dus met zijn bloed Gods toorn gestild (*placatio*) in actieve zin.¹¹ Gods liefde kan op geen enkele manier beter zichtbaar worden voor onze bevrijding.

Het tweede concept dat samenhangt met genoegdoening betreft onze verlossing (*redemptio*) door Christus' dood. De controverse met Socinus betreft

¹⁰ Grotius, *a.w.*, 208–209.

¹¹ Socinus ontkent de *placatio* van God door Christus. Socinus interpreteert *hilasmos* als *expiatio*, dat hij volgens Grotius zonder enige reden en zonder een voorbeeld interpreteert als de vernietiging van de zonden. *Hilaskein* betekent bij alle Griekse auteurs, historici en anderen volgens Grotius echter altijd *placatio*, gewoonlijk in combinatie met de accusativus om aan te wijzen wiens toorn wordt afgewend. *Expiatio* betekent dus het verzoenen van de schuld die bereikt wordt door *placatio*.

hierbij op welke manier Christus' dood de oorzaak is voor onze verlossing. Volgens Grotius moet op grond van de Schrift Christus' dood worden beschouwd als de prijs die betaald moest worden om ons te bevrijden van de straf op de zonde. Volgens Socinus is onze bevrijding echter het gevolg van de heiliging van ons leven, waarbij die heiligheid ontspringt aan de hoop op een beloning. Grotius toont aan dat er in de Schrift veelvuldig verwezen wordt naar bevrijding als effect van het bloed en de dood van Christus.¹² Grotius concludeert dat Socinus door *satisfactio* te loochenen ook *placatio* en werkelijke *redemptio* opheft.

Het derde concept betreft de betekenis van de uitdrukking dat Christus *in onze plaats* is gestorven (*subrogatio*). In de controverse tussen Grotius en Socinus gaat het bij dit onderwerp vooral om de interpretatie van het Griekse voorzetsel *huper* of het Latijnse *pro* (voor) in bijbelteksten over Christus die 'voor ons' is gestorven.¹³ Dat Christus voor ons is gestorven, interpreteert Socinus als 'ten behoeve van', in die zin dat het voor ons een voordeel oplevert. Volgens Grotius betekent het echter dat Christus 'in plaats van' ons is gestorven. Dit duidt op plaatsvervangende met een element van uitwisseling.

Het vierde concept betreft Christus' dood als zoenoffer voor de zonde (*expiatio*). Volgens Socinus heeft *expiatio* primair effect op toekomstige zonden: Christus' dood genereert geloof en dat zuigt ons weg van de zonde. Ook gaat het hem vooral om onszelf en niet zozeer om God: niet God wordt bewogen om te vergeven, maar wij worden voorbereid om vergeving te ontvangen door ons leven aan te passen. Dit is volgens Grotius tegengesteld aan waar de kerk op grond van de Schrift voor staat: het effect van *expiatio* betreft primair zonden uit het verleden en de handeling betreft primair God die bewogen wordt te vergeven. De zoenoffers onder het oude verbond en het zoenoffer van Christus hebben gemeenschappelijk dat er zonder het uitgieten van bloed geen vergeving is (Hebr. 9:22). Bij zulke zoenoffers werd de dood van een mens gesubstitueerd door de dood van een dier. Verder is het volgens Grotius duidelijk dat als Johannes de Doper Christus aanwijst als het Lam dat de zonden van de wereld wegneemt, dat hij verwijst naar zonden uit het verleden en niet die van de toekomst en dat het gaat om het wegnemen van schuld door vergeving van God te ontvangen en niet om geloof op te wekken.

Grotius sluit zijn boek af met een lofprijzing aan de drie-enige God:

---

12 Grotius noemt de volgende bijbelteksten: Gal. 3:13, Matth. 20:28, Mark. 10:45, Tit. 2:14, Hebr. 9:15, Openb. 5:9, Hand. 20:28, Rom. 3:24, Ef. 1:7. Grotius, *a.w.*, 234–235.

13 Bij de uiteenzetting van de katholieke leer in het eerste hoofdstuk is Grotius ook al uitgebreid op deze kwestie ingegaan.

Aan U, Heere Jezus – als werkelijk God, als werkelijke Verlosser, als werkelijke Priester, als werkelijk slachtoffer voor onze zonden – samen met de Vader en de Geest één God, zij eer en glorie.¹⁴

5. Evaluatie van Grotius' satisfactieeler

Na de analyse van Grotius' *De satisfactione* maken we in deze laatste paragraaf de balans op. Een belangrijke vraag is wat Grotius' verdediging tegen Socinus' aanval op de *satisfactio* toevoegt aan de theologie en hoe Grotius' uitwerking in *De satisfactio* zich verhoudt tot de gereformeerde satisfactieeler.

5.1 Van privaatrecht naar publiekrecht

Als de belangrijkste bijdrage van Grotius aan het debat rond de genoegdoening wordt doorgegaan de verschuiving van privaatrecht naar publiekrecht beschouwd. Zeker in Engeland heeft Grotius' visie veel invloed gehad: binnen de stroming van het latitudinarisme¹⁵ werd zijn visie de dominante positie, maar ook onder gereformeerde theologen werd Grotius' onderscheid tussen privaatrecht en publiekrecht breed geaccepteerd, ondanks hun terughoudendheid voor Grotius' arminianisme.¹⁶

Ook John Owen bewondert Grotius vanwege diens juridische kwaliteiten, al vindt hij dat Grotius in sommige opzichten de waarheid van God geweld heeft aangedaan.¹⁷ Opvallend is dat Owen in zijn eerste twee boeken over verzoening (*The Death of Death in the Death of Christ* en *Of the Death of Christ*), gericht tegen de arminianen, ten aanzien van de zonde en hoe God beschouwd moet worden, meer aansluit bij Socinus dan bij Grotius. Owen stelt daar dat God inzake het straffen vooral beschouwd moet worden als beledigde partij en schuldeiser en het betalen van een geldschuld (*debt*) ziet

14 *Tibi Domine Iesu ut vero Deo, ut vero redemptori, ut vero sacerdoti, ut verae pro peccatis victimae, cum Patre et Spiritu, uno tecum Deo, sit honos et gloria.* Grotius, *a.w.*, 276–277.

15 Het latitudinarisme is een stroming die in gewetenszaken in tegenstelling tot rigorisme een grote speelruimte (*latitudo* = ruimte) laat.

16 G.A. van den Brink, 'Hugo Grotius', in *T&T Clark Companion to Atonement*, onder redactie van Adam J. Johnson, Londen/Boston 2017, 524.

17 'Divers I find urged by him whose great skill in the law, and such terms as there, might well give him sanctuary from such weak examiners as myself; but he that hath so foully betrayed the truth of God in other things and corrupted his word, deserves not our assent in any thing but what by evidence of reason is extorted', John Owen, *The Works of John Owen*, deel 10, 271.

hij daarbij analoog aan het ondergaan van een straf.¹⁸ Dit is precies waar volgens Grotius de kern van het probleem bij Socinus zit.

In de specifieke reactie op het socinianisme in zijn derde boek (*A Dissertation on Divine Justice*) kiest Owen echter wel de lijn van Grotius, namelijk dat God niet straft als beledigde partij, maar als regeerder en rechter. Van zonden stelt Owen dan dat deze niet werkelijk als *debt* moeten worden gezien, maar metaforisch.¹⁹ Bij de verschuiving van het front van het arminianisme naar het socinianisme lijkt er dus een verandering te zijn in zijn visie op de wijze waarop God en zonde moeten worden gezien in het kader van de genoegdoening door Christus. Owen sluit dan meer dan voorheen aan bij Grotius' stellingname en zijn verplaatsing van het privaatrecht naar het publiekrecht.

Met de verschuiving van het privaatrecht naar het publiekrecht hangen verschillende elementen samen. Van den Brink noemt de volgende parallellen:²⁰ volgens het privaatrecht zoals bij Socinus wordt God beschouwd als *dominus*, gaat het om een vergoeding van een schuld (*debt*), vergeeft God vanwege zijn *liberalitas* en wordt bij de vergoeding van de schuld gedacht aan gelijkheid in kwantitatieve zin (aritmatische proportionaliteit); volgens het publiekrecht zoals bij Grotius wordt God inzake het straffen beschouwd als *rector*, gaat het om vergelding van zonde als morele schuld, verleent God *clementia* na genoegdoening en wordt bij de straf gedacht aan gelijkheid in kwalitatieve zin (geometrische proportionaliteit).

Met het onderscheid tussen privaatrecht en publiekrecht heeft Grotius een belangrijk wapen in handen tegen Socinus' stelling dat God de zonden ongestraft kan laten en zomaar kan vergeven. Straf en vergeving sluiten elkaar niet uit, aangezien de schuld ten opzichte van God niet moet worden gezien als een zakelijke transactie tussen twee partijen. De zonde betreft een morele schuld en de orde in de schepping is in het geding. De grote fout van Socinus is volgens Grotius dat hij God als *dominus*, die als eigenaar kan afzien van zijn recht om te straffen, gelijkstelt aan God die als beledigde partij een vergoeding wil van een tekort dat Hem als schuldeiser is aangedaan. Volgens Grotius moeten deze rollen van beledigde partij, schuldeiser en eigenaar nadrukkelijk onderscheiden worden. God is weliswaar beledigd, maar bij het recht om te straffen gaat het niet om de zaak van degene die straft, maar om de zaak van

---

18 Owen, *a.w.*, 268, 270.

19 Owen, *a.w.*, 567.

20 Van den Brink, 'Hugo Grotius', 524.

de gemeenschap. Anders geformuleerd: vanwege Gods rechtvaardigheid kan onrecht niet voortbestaan en moet dat gestraft worden met het oog op een rechtvaardig samenleven in de wereld als Gods eigendom.

5.2 *Afwijking van de gereformeerde satisfactieer?*

Volgens theologen als Gerrit Berkouwer, Herman Bavinck en Gert van den Brink wijkt Grotius af van de gereformeerde satisfactieer. Christus' dood zou vooral een (afschrikwekkend) voorbeeld zijn en voor zover zijn kruisdood al opgevat moet worden als een straf, dan betekent die straf geen werkelijke genoegdoening voor ons als plaatsvervangend offer voor de schuld. Berkouwer verwoordt dit verwijzend naar Grotius als volgt:

Daarnaast treffen we ook de opvatting aan, dat het kruis eveneens kenprincipe is van de volstreckte *ernst der zonde*, die in het kruis wordt onthuld. In zulke 'teken'-beschouwingen komt men niet alleen in strijd met de belijdenis der kerk, maar met zo vele getuigenissen der Schrift, die in het kruis van Christus maar niet een *teken*, een *illustratie*, een *onthulling* zien, maar een historisch *gebeuren*, een historische *daad*, waardoor de schuld wordt weggenomen.²¹

Bavinck stelt over de voldoening bij Grotius en het voorbeeld ter afschrikking:

Door die rechtsorde echter op te vatten als eene wereldorde, welke buiten God stond, maakte hij Gods gerechtigheid daaraan dienstbaar en ondergeschikt; veranderde hij de voldoening van Christus in een onverdiend lijden, in een strafexempel ter afschrikking, in een maatregel van regentenwijsheid; en liet hij onverklaard, hoe Christus daarvoor God moest wezen, en hoe God een onschuldige alzo kon doen lijden en zijn lijden als voldoening aanmerken kon.²²

Volgens Van den Brink is er in tegenstelling tot de meeste gereformeerde theologen bij Grotius sprake van rechtshandhaving in plaats van wetshandhaving en zou de straf niet retributief maar consequentialistisch van aard zijn. Bij wetshandhaving handhaaft God de wet en de straf van de eeuwige dood als sanctie van de wet. Bij rechtshandhaving handhaaft God het recht als

---

21 Gerrit Cornelis Berkouwer, *Het werk van Christus*, Kampen 1953, 301.

22 Herman Bavinck, *Gereformeerde dogmatiek*, dl. 3, Kampen 1967, 332.

regeerder: de wet wordt niet afgeschaft, maar de dreiging van de wet wordt niet uitgevoerd omdat God de wet versoepelt. Straf in retributieve zin betreft straf als vergelding vanwege de schuld van de mensheid door de zonde. Straf in consequentialistische zin is met het oog op de consequenties, namelijk het welzijn van de gemeenschap door het stellen van een voorbeeld. Van den Brink beweert over Grotius:

Hij erkent de noodzaak van voldoening, maar wijst toch de noodzaak van wetshandhaving af. Veel gereformeerde theologen bedoelen echter met de noodzaak van voldoening de noodzaak van wetshandhaving. Terwijl Grotius de noodzaak van de voldoening consequentialistisch fundeert, betogen veel gereformeerde theologen dat ze allereerst retributief van aard is. Ingeval van de retributieve noodzaak van de voldoening is er pas vergeving voor de zondaar mogelijk als er voorafgaand daaraan voldoening heeft plaatsgevonden, namelijk doordat de borg de straf plaatsvervangend gedragen heeft. De noodzaak van de voldoening hangt dan ook voor hen samen met de definitie van vergeving. Wie vergeving als straffeloosheid (*impunitas*) omschrijft (zoals Grotius doet), wijst daarmee de gedachte af dat elke zonde wordt gestraft en moet worden gestraft.²³

In de paragrafen 5.3 en 5.4 evalueer ik Grotius' positie wat de aard van de straf betreft – retributief of consequentialistisch – en of er in het kader van de *relaxatio* van de wet sprake is van wetshandhaving of van rechtshandhaving. Uiteindelijk concludeer ik in paragraaf 5.5 of Grotius in *De satisfactioe* aansluit bij de gereformeerde satisfactieleer of niet.

5.3 Retributieve of consequentialistische straf?

Op verschillende plaatsen in *De satisfactioe* benoemt Grotius als finale oorzaak dat God moet straffen met het oog op het algemeen belang en het handhaven van de orde in de schepping. In dat kader spreekt Grotius ook over het stellen van een afschrikwekkend voorbeeld: God heeft een hekel aan de zonde en de meest effectieve manier om mensen van zondigen te weerhouden is angst voor straf. Betekent dit dan zoals onder andere Berkouwer, Bavinck en Van den Brink stellen dat volgens Grotius er geen werkelijke verzoening

---

23 G.A. van den Brink, *Tot zonde gemaakt: De Engelse antinomiaanse controverse (1690-1700) over de toerekening van de zonden aan Christus, met bijzondere aandacht voor Herman Witsius' Animadversiones Irenicae (1696)*, Kampen 2016, 254-255.

plaatsvindt en dat er met het stellen van een voorbeeld sprake zou zijn van een consequentialistische wijze van straffen in plaats van straf in retributieve zin? Is het zo dat bij Grotius God als regeerder niet verplicht is te straffen, als straf maar functioneel is?²⁴

Zoals in paragraaf 4 uitgewerkt leidt de nauwkeurige analyse van Grotius' *De satisfactione* tot andere conclusies. De doorgaande lijn in het gehele boek is steeds weer dat de mens de (eeuwige) dood verdient als straf op de zonde. Christus ondergaat plaatsvervangend die straf. Daardoor is er voor wie gelooft vergeving van zonde en straffeloosheid in het eeuwige oordeel. Bij Grotius draait het bij *satisfactio*, ook juridisch gezien, om vergeving voor de schuldenaar vanwege het ondergaan van de straf door een ander na een bijkomende daad van de regeerder. Primair is die straf retributief van aard, al is deze geen doel op zichzelf. Het gaat om het herstel van de orde zodat Gods goedheid weer naar de mensen kan stromen.

In alle drie de clusters van het boek treffen we deze hoofdlijn aan. In het eerste deel stelt Grotius bij de uiteenzetting van de katholieke leer dat onze zonden de antecedente of impulsieve oorzaak zijn van de straf die Christus met zijn dood gedragen heeft. Christus' dood is een volledige betaling van de straf op onze zonden. Bij het tonen van Gods rechtvaardigheid stelt Grotius zelfs expliciet dat dit retributieve gerechtigheid betreft.

Ook in het juridische deel maakt Grotius het onderscheid tussen de impulsieve oorzaak enerzijds en het doel van het straffen anderzijds. Voordat Grotius stelt dat God als doel van het straffen een voorbeeld wil stellen, behandelt hij eerst de impulsieve oorzaak, dat onze zonden straf verdienen en dat God die niet op een andere manier wilde kwijtschelden dan door Christus te straffen.

Het retributieve karakter komt ook nadrukkelijk terug in het laatste cluster bij de vier concepten (*placatio*, *redemptio*, *subrogatio* en *expiatio*) die samenhangen met de *satisfactio*. In het bijzonder is dit aan de orde bij de *placatio*, het afwenden van Gods toorn. Bovendien stelt Grotius zelfs heel expliciet dat *expiatio* primair effect heeft op zonden uit het verleden en niet zoals Socinus stelt op toekomstige zonden.

De stelling dat bij Grotius in *De satisfactione* sprake is van consequentialistische *in plaats van* retributieve rechtvaardigheid is dus op basis van een nauwkeurige analyse van *De satisfactione* onhoudbaar.

---

24 Van den Brink, *Tot zonde gemaakt*, 478.

5.4 Plaatsvervangende als *relaxatio* van de wet

Bij Socinus is er sprake van een afschaffing (*abrogatio*) van de wet, waarbij God als *dominus* door het afschaffen van de wet kan afzien van zijn recht om te straffen. Op het eerste gezicht lijkt de *dispensatio* of *relaxatio* bij Grotius daarop, zeker gezien Grotius' algemene definitie van *dispensatio*, namelijk als een handeling van een superieur, waarbij de verplichting die opgelegd is door een wet van kracht blijft, maar opgeheven wordt ten aanzien van bepaalde personen of dingen.²⁵ Betekent dit dan dat volgens Grotius in het kader van de *satisfactio* niet alle zonden gestraft hoeven te worden omdat God de strafuitoefening voor de gelovigen opheft vanwege de *relaxatio* van de wet en dat er dus geen sprake is van wetshandhaving, maar van rechtshandhaving?

Na de nauwkeurige analyse van Grotius' *De satisfactioe* behoeft het nauwelijks betoog dat deze stellingname onhoudbaar is. Van meet af aan is duidelijk dat het bij de *relaxatio* van de wet in het kader van de *satisfactio* gaat om de plaatsvervangende van de zondaar door Christus (zie paragraaf 4.4). Grotius introduceert de (synonieme) begrippen *dispensatio* en *relaxatio* nadat hij gesteld heeft dat het onderwerp van bespreking is het straffen van iemand om straffeloosheid voor een ander te verkrijgen. Na de introductie van de begrippen werkt Grotius uitgebreid de speciale methode van *relaxatio* uit. Het gaat daarbij om Christus die vrijwillig onze straf ondergaat. Als mens is Hij voldoende met ons verbonden om plaatsvervangend op te treden. Omdat Hij God is, is het vanwege de waardigheid van zijn persoon mogelijk dat Hij als Middelaar de zonde voor de mensheid draagt.²⁶ Expliciet komt het begrip *relaxatio* terug in Grotius' laatste hoofdstuk bij het concept *expiatio*: bij de zoenoffers werd de dood van een mens gesubstitueerd door de dood van een dier.

Owen benoemt in zijn boek *Of the Death of Christ* dat er *relaxatio* van de wet is ten aanzien van de persoon die lijdt, maar dat de wet wordt uitgevoerd met betrekking tot de straf die volgens de wet vereist is.²⁷ Christus ondergaat de straf die wij volgens de wet hadden moeten ondergaan. Dit is precies wat ook Grotius bedoelt met *relaxatio* van de wet. Eerst is er genoegdoening, dan volgt er voor de gelovigen de kwijtschelding, *impunitas* (straffeloosheid) of *non imputatio* (niet-toerekening). Straffeloosheid betekent dus bij Grotius niet dat de zonde niet gestraft wordt, maar dat de gelovige nadat de zonde aan Christus gestraft is, vergeving ontvangt en straffeloosheid in het eeuwige oordeel.

---

25 Grotius, *a.w.*, 150–151.

26 Grotius, *a.w.*, 236–239.

27 Owen, *Works 10*, 442.

5.5 Conclusie: gereformeerd of niet?

Grotius' *De satisfactione* is een weerlegging van Socinus' aanval op de gereformeerde satisfactieleer. Grotius' vertaling naar een juridisch kader was hét wapen om Socinus als jurist mee te bestrijden, maar lijkt niet door iedereen begrepen. Op de klank af en los van de bredere context binnen *De satisfactione* zijn Grotius' uitspraken over het straffen met het oog op het algemeen belang en de *relaxatio* van de wet verkeerd geïnterpreteerd. Grotius zou daarmee afwijken van de orthodoxe satisfactieleer.

Het heeft er veel van weg dat Grotius' satisfactieleer vooral is beoordeeld en veroordeeld vanwege zijn arminianisme. Waarschijnlijk speelt verder mee dat men Grotius beoordeeld heeft in het licht van vriendschappelijke contacten met socinianen later in zijn leven. In het voorgaande heb ik echter aangetoond dat Grotius wat betreft de satisfactieleer in *De satisfactio* vanuit gereformeerd perspectief zuiver op de graat is. Grotius' uitwerking van de *satisfactio* blijkt in lijn te liggen met de gereformeerde satisfactieleer zoals in de inleiding (paragraaf 1) geformuleerd.

De vraag die overblijft, is: kijkt Grotius in *De satisfactione* dan nergens af van de gereformeerde leer? Het antwoord op deze vraag is, dat er verschil is tussen Grotius en een latere onvervalste gereformeerde theoloog als John Owen wat de reikwijdte van de verzoening betreft. Voor zover het daar al over gaat in *De satisfactione*, sluit Grotius in zijn formuleringen aan bij het tweede artikel van de Remonstrantie, namelijk dat Christus *voor alle mensen* aan het kruis is gestorven gevolgd door vergeving van zonden door het geloof. De vraag is echter in hoeverre Grotius met deze formuleringen in *De satisfactione* afwijkt van de gereformeerde orthodoxie *op dat moment*. Op het moment dat Grotius *De satisfactione* schrijft (1614) en publiceert (1617) is dat nog vóór de Dordtse synode (1618-19) waarop officiële uitspraken gedaan zijn over de reikwijdte van de verzoening en die vastgelegd zijn in de Dordtse Leerregels. Over deze reikwijdte van de verzoening bestond onder de contra-remonstranten ook verschil van inzicht.²⁸ Uiteindelijk is bij de formulering in de Dordtse Leerregels het belangrijkste verschil met de remonstranten of de effectiviteit van Christus' werk afhangt van ons geloven (zoals bij de remonstranten) of dat het geloof als geschenk van God is inbegrepen in Christus' werk (zoals bij de contraremonstranten). Grotius doet in *De satisfactione* geen expliciete uitspraak of het geloof een gave van God is of niet. Of je Grotius' satisfactietheorie accepteert, is vanuit gereformeerd perspectief uit-

---

28 G. van den Brink, *Dordt in context: Gereformeerde accenten in katholieke theologie*, Heerenveen 2018, 90-91.

eindelijk afhankelijk van hoe je het omvatten van alle mensen bij de genoegdoening door Christus waardeert in het kader van de reikwijdte van de verzoening.

R.P. Hoogenboom heeft in 2021 zijn masterstudie Gemeentepredikant aan de Protestantse Theologische Universiteit in Amsterdam afgerond met een masterscriptie over verzoening met als kern de analyse van Grotius' *De satisfactio*. Daarna is hij gestart met een promotieonderzoek om te komen tot een actuele theologie van de verzoening.